

ANNA ADAMSKA (Universiteit Utrecht)
<https://orcid.org/0000-0001-5916-0437>

O książkach „kultowych” w mediewistyce Michael Clanchy i jego *From Memory to Written Record*

Zarys treści: Artykuł dotyczy zjawiska książek ‘kultowych’ we współczesnej mediewistyce, tj. publikacji, które w znaczący sposób zmieniły obowiązujący model badań, wprowadzając nowe zagadnienia do kwestionariusza badawczego i będąc czytany i cytowanymi przy najrozmaitszych okazjach. Zjawisko to jest analizowane na przykładzie książki brytyjskiego mediewisty Michaela Clanchy’ego “*From Memory to Written Record. England 1066-1307*”. Jej trzy wydania (1979, 1993, 2013) wywarły wielki wpływ na brytyjską i światową mediewistykę, kształtując obowiązujący dziś model badań nad średniowieczną kulturą pisma, zwłaszcza nad jego wykorzystaniem jako instrumentu władzy i bieżącej administracji państwowej.

Abstract: The article discusses the phenomenon of ‘cult status’ books in contemporary Medieval Studies: books which in one way or another change the model of research, first by introducing new questions and new ways of investigation and then by being read and cited on every conceivable occasion. A good example of this phenomenon is the well-known book “*From Memory to Written Record. England 1066-1307*” by Michael Clanchy. Its three editions (1979, 1993, 2013) influenced Medieval Studies both in the United Kingdom and elsewhere by creating a new paradigm of studying of medieval literacy, in particular the study of the use of the written word as an instrument of power in State administration.

Słowa kluczowe: piśmienność pragmatyczna, dokumenty, archiwa, administracja państwowa

Keywords: pragmatic literacy, charters, archives, state administration

1. W mediewistyce, podobnie jak w każdej gałęzi humanistyki, można wskazać publikacje uważane za przełomowe, tzn. takie, które stworzyły czy też zmieniły „paradygmat badawczy”¹ dyscypliny, stały się klasykami gatunku, skierowały uwagę społeczności akademickiej na problemy przedtem niedostrzegane lub uważane za ostatecznie rozstrzygnięte. W dzisiejszej kulturze popularnej określa się je chętnie mianem książek „kultowych”. Nie ulega wątpliwości, że ocena wpływu tego typu publikacji na rozwój badań jest sprawą skomplikowaną: Czy można go wymierzyć tylko liczbą cytowań? Czy nie zasługują one na uważne przyjrzenie się, w jaki sposób zawarte w nich idee penetrowały pole badawcze danej nauki? Postulat ten z pewnością odnosi się do pracy Michaela Clanchy’ego *From Memory to Written*

¹ Pojęcia tego używamy tu w sensie, który nadał mu w swojej przełomowej pracy Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (wyd. 1-4, 1962-2012, wyd. pol.: *Struktura rewolucji naukowych*, tłum. H. Ostromęcka, Warszawa 1968).

*Record*². Znaczenie tej książki, uważanej za jedną z najważniejszych w powojennej mediewistyce brytyjskiej i europejskiej, sięga jednak o wiele dalej, zważywszy na to, iż przywołuje się ją często również w różnych dziedzinach humanistyki i nauk społecznych. Niedawna śmierć jej autora³ skłania do pochylenia się jeszcze raz nad *From Memory...*, jest to bowiem książka z wielu względów wyjątkowa. Doczekała się trzech edycji, z których każda zasługuje na odrębne potraktowanie, a wszystkie razem stanowią fascynujące świadectwo czterdziestu lat zainteresowania badacza tym samym tematem, choć Michael Clanchy w żadnym razie nie był „autorem jednej książki”⁴. Poważne zmiany dokonane w drugim i trzecim wydaniu *From Memory...* wynikały w dużej mierze z tego, iż – rzecz można – żyła ona własnym życiem i dyskusje, które generowała, nie mogły zostać pominięte milczeniem.

2. Książka, która ukazała się po raz pierwszy w 1979 r., miała dość skomplikowaną genezę. Z jednej strony wyrastała ona z wieloletnich badań Clanchy’ego nad systemem angielskiego sądownictwa monarszego i funkcjonowaniem prawa zwyczajowego w XIII stuleciu. Praca nad krytycznym wydaniem protokołów z sesji objazdowych sądów królewskich na terenie hrabstwa Berkshire w południowo-wschodniej Anglii⁵ dała mu bardzo dobrą orientację w mechanizmach rozwoju kolejnych szczebli protobiurokracji państwowej⁶ i jej wytworów. Z drugiej strony, *From Memory...* pisana była na fali wzmożonego zainteresowania historyków dziejami mediów (zwłaszcza rolą druku) w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w., stymulowanego pojawieniem się pierwszych mediów elektronicznych⁷. Nieco żartobliwie można by powiedzieć, iż analiza procesu przechodzenia „od ludzkiej pamięci do pisma” jako podstawy praktyki prawnej w XII i XIII w. stanowiła odpowiedź maksymalnie zirytowanego mediewisty – obcującego na co dzień z setkami tysięcy niewydanych dokumentów i ksiąg sądowych – na uporzycywe przedstawianie wynalazku druku jako „Wielkiego Wybuchu”, który dopiero w połowie XV stulecia wyprowadził kulturę europejską z „ciemności średniowiecza”, epoki rzekomo absolutnie niepiśmiennej⁸.

² M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record. England 1066-1307*, wyd. 1: London 1979; wyd. 2: Oxford – Cambridge Ms. 1993; wyd. 3: Oxford – Cambridge Ms. 2013.

³ Michael Clanchy zmarł 29 I 2021 r. Jego życiorys i karierę naukową omówił M. Mostert, Michael Clanchy (28 November 1936 – 29 January 2021), <<https://medievalliteracy.wp.hum.uu.nl/michael-clanchy-28-november-1936-29-january-2021/>>.

⁴ W jego dorobku znajduje się m.in. ceniony i wielokrotnie wznawiany podręcznik akademicki (*England and its Rulers 1066-1307*, wyd. 1-4, 1983-2014) oraz intensywnie dyskutowana biografia Piotra Abelarda (*Abelard. A Medieval Life*, Oxford – Cambridge Ms. 1997).

⁵ *Civil Pleas of the Wiltshire Eyre, 1249*, wyd. M.T. Clanchy, Wiltshire Record Society 26, Devezes 1971; *The Roll and Writ File of the Berkshire Eyre of 1248*, wyd. M.T. Clanchy, London 1973.

⁶ Przy pojęciu „protobiurokracji” średniowiecznej zatrzymamy się dłużej w dalszej części tego artykułu.

⁷ W posłowie do 3. wydania swej pracy sam Clanchy podkreślał, jak wielki wpływ na formowanie się jego idei wywarła „kultowa” książka Marshalla McLuhana, *The Gutenberg Galaxy*, wydana w 1962 r. (wydanie polskie: *Galaktyka Gutenberga*, tłum. A. Wojtasik, Warszawa 2017).

⁸ Por. M.T. Clanchy, *Looking back from the invention of printing*, w: *Literacy in Historical Perspective*, Washington DC 1983, s. 7-22, przedruk w: tenże, *Looking Back from*

From Memory... miała być zatem książką o użytkowaniu słowa pisanego w życiu codziennym ludzi średniowiecza, o mechanizmach zastępowania nim innych sposobów utrwalania i przekazywania informacji. Dwunasto- i trzynastowieczna Anglia dostarczała wyjątkowo bogatego i różnorodnego materiału źródłowego do badania tego zjawiska, ale w zamierzeniu autora tamtejsze przemiany miały stanowić jedynie ilustrację szerszego, ogólnoeuropejskiego procesu, który powinno się badać w ujęciu porównawczym⁹. Pierwsza część pracy (*The Making of Records*) wykazała przekonująco, że po podboju normkańskim nowi władcy Anglii wprowadzali stopniowo, ale konsekwentnie i skutecznie, system rządów, oparty na dokumentowaniu na piśmie akcji prawnych oraz działań administracji królewskiej (zwłaszcza skarbowości) na wszystkich jej szczeblach. Wehikułem tego typu „piśmienności praktycznej” (czy „pragmatycznej”) był język łaciński, który zastąpił staroangielski jako język prawa. W symboliczny sposób początek budowania tego systemu wyznacza przygotowanie sławnej *Domesday Book* w latach osiemdziesiątych XI w., zaś jego koniec – lustracja wszystkich poświadczeń posiadania dóbr ziemskich przez instytucje kościelne i osoby prywatne (tzw. *Quo warranto*), zarządzona przez króla Edwarda I w początkach XIV stulecia. Clanchy bez wahania nazywa ten system scentralizowaną biurokracją¹⁰ i wielokrotnie podkreśla, że to jej nacisk z biegiem czasu zmusił przedstawicieli wszystkich grup społecznych (również chłopów) do posługiwania się dokumentem w obrocie ziemią i w transakcjach finansowych.

Jednak nie te ustalenia, w zupełności mieszczące się w ramach historii instytucjonalnej, sprawiły, iż *From Memory...* stała się książką „kultową”. Status ten wynika raczej z innego rodzaju pytań, zadawanych zwłaszcza w jej drugiej części, poświęconej mentalności kształtowanej przez użytkowanie pisma (*The Literate Mentality*)¹¹: Jakie zmiany w umysłach ludzi powodowało stykanie się ze słowem pisanym w sprawach życia codziennego, nie zaś tylko w kościele ze „słowem Bożym”? Jak kontakt ów wpływał na wyobrażenia o przeszłości i o „prawdziwości” wydarzeń, na pojęcia dotyczące czasu i przestrzeni? Jak długo i w jaki sposób budowało się zaufanie

the Invention of Printing. Mothers and the Teaching of Reading in the Middle Ages, Turnhout 2018, s. 37-58.

⁹ M.T. Clanchy, *From Memory*, 1979; s. 1, 7.

¹⁰ W drugim wydaniu mówił on wręcz o biurokracji w sensie „weberowskim”: podkreślał biurokratyczny (hierarchiczny i rządzony regułami sformułowanymi na piśmie) charakter monarszego Skarbu (*Exchequer*) oraz form dokumentowych, używanych przez administrację królewską. Wytwarzanie setek tysięcy prostych, bezosobowych mandatów automatyzowało pracę kancelarii królewskiej i prowadziło do „odczłowieczenia” procedur prawnych (M.T. Clanchy, *From Memory*, 1993, s. 63). Podkreślając inspirujący wpływ analizy Clanchy’ego, problem ten poruszył w literaturze polskiej K. Skupiński, *Biurokracja w średniowiecznej kancelarii?*, w: *Droga historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Lublin 2001, s. 205-212.

¹¹ Brytyjski badacz nie podał jednoznacznej definicji pojęcia „mentalności”, obojętny na tocząca się w tym czasie dyskusję nad nim w nauce francuskiej. Interesował go „sposób, w jaki ludzie artykułowali swoje myśli na poziomie indywidualnym i zbiorowym w życiu społecznym” („the way that people articulated their thoughts, both individually and collectively in the society”, M.T. Clanchy, *From Memory*, 1979, s. 150). Por. A. Adamska, *Średniowiecze na nowo odczytane. O badaniach nad kulturą pisma*, *Roczniki Historyczne* 65, 1999, s. 147.

do prawa pisanego, do dokumentu? W jaki sposób ludzie świeccy, pozostający na marginesie średniowiecznego systemu kształcenia, mogli uczestniczyć w kulturze pisma? Wszystkie te pytania, jak najbardziej oczywiste dla dzisiejszych badaczy historii komunikacji społecznej¹², w końcu lat siedemdziesiątych ubiegłego stulecia były zupełnie nowe. Co więcej, Clanchy podważył obowiązujący paradygmat badań nad funkcjonowaniem słowa pisanego w epoce przedindustrialnej, podkreślając rozdzielność umiejętności pisania i czytania oraz fakt, że piśmienność nie jest równoznaczna z poziomem alfabetyzacji. Formalna scholaryzacja nie gwarantowała bowiem, iż ktoś, kto nauczył się czytać i pisać w dzieciństwie, będzie aktywnie uczestniczył w kulturze pisma na dalszych etapach życia. Z drugiej strony, osoba obciążona technicznym analfabetyzmem mogła uczestniczyć w niej biernie, „delegując” czynności pisania i czytania. To, że dzisiaj w badaniach nad średniowieczną kulturą pisma posługujemy się o wiele bardziej subtelnymi kategoriami niż tylko czarno-białe rozróżnienie między „piśmiennymi” i „analfabetami”, jest jednym z efektów oddziaływania omawianej tu książki.

3. Ukazanie się *From Memory...* wzbudziło żywe zainteresowanie w anglosaskiej humanistyce i naukach społecznych, choć jej przyjęcie w brytyjskiej mediewistyce było ambiwalentne. Niektórzy badacze zarzucali autorowi powierzchowność ujęcia, jako że nie omawiał on dokładnie wszystkich rodzajów dokumentacji produkowanej przez angielską kancelarię monarszą w XII i XIII w.¹³ Inni, niepomni zastrzeżeń poczynionych we wstępie, ubolewali nad jego „prowincjonalnością” i brakiem podejścia porównawczego¹⁴. Największe kontrowersje wzbudziła jednak zawarta w książce ocena poziomu użytkowania pisma jako narzędzia władzy w okresie poprzedzającym najazd normański. Biorąc pod uwagę liczbę zachowanych dokumentów, ich funkcję w systemie prawa zwyczajowego, opartym na rytuale, oraz ich społeczną dystrybucję, autor wyrokował, iż w okresie monarchii anglosaskich u schyłku pierwszego millenium nie można mówić o rządzeniu państwem przy pomocy słowa pisanego, że zapoczątkowali to dopiero obcy monarchowie, którzy przejęli tron siłą¹⁵. Jest poniekąd zrozumiałe, iż opinia ta wywołała gwałtowne polemiki. W angielskiej kulturze akademickiej i popularnej okres anglosaski ma bowiem specjalne znaczenie, wykraczające daleko poza sprawy naukowe – stanowi on jeden z fundamentów współczesnej tożsamości narodowej. Paradoksalnie, „zlekceważenie”¹⁶ przez Clanchy’ego dorobku okresu anglosaskiego dało impuls do nowych badań nad kulturą

¹² Najpełniejszy kwestionariusz badawczy zaproponował M. M o s t e r t, *A Bibliography of Works on Medieval Communication*, Turnhout 2012, s. 1-27.

¹³ D. C o r n e r, rec.: M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record*, wyd. 1, *The English Historical Review* 98/386, 1983, s. 134.

¹⁴ J.H. M u n d y, rec.: M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record*, *Speculum* 56, 1981, nr 1, s. 110.

¹⁵ Zob. jako podsumowanie dłuższego wywodu: „It seems unlikely that England was governed by a bureaucracy using documents in its routine procedures before 1066” (M.T. C l a n c h y, *From Memory*, 1979, s. 17).

¹⁶ Tak oceniła to ostatnio R. M c K i t t e r i c k, *Charters, Languages and Communication. Recent Work on Early Medieval Literacy*, w: *The Languages of Charters. Latin, Germanic Vernaculars, and the Written Word*, Leiden-Boston 2020, s. 31.

literacką i prawną przed 1066 r. (prowadzonych chociażby po to, aby udowodnić, że jego ocena była błędna), a konsekwencji – do nowych odkryć¹⁷. Sam autor śledził rozwój tej dyskusji uważnie, ale z dystansem. W drugiej edycji książki przyznawał, że pewne typy dokumentu monarszego wypracowane w epoce anglosaskiej, zwłaszcza mandaty (writs) z czasów Edwarda Wyznawcy, mogły stanowić podstawę późniejszego rozwoju szerokiej gamy dokumentów królewskich¹⁸. W trzeciej edycji mocno podkreślał wyjątkowy charakter piśmienności anglosaskiej, wynikający z faktu, iż jej narzędziem był język wernakularny – staroangielski, bardzo dobrze rozwinięty we wszystkich rejestrach¹⁹. Należy jednak podkreślić, że sceptyczna ocena poziomu anglosaskiej piśmienności pragmatycznej przez Clanchy’ego i opinia o kluczowym znaczeniu okresu normańskiego zasadniczo nie uległa zmianie.

Bez wątpienia zaproponowane we *From Memory...* nowe kategorie badania średniowiecznej piśmienności oraz obserwacje na temat jej natury i antropologicznych uwarunkowań ożywiły brytyjską mediewistykę w jeszcze innym sensie: zainspirowały one historyków do rewizji obiegowych opinii o ograniczonym zasięgu kultury pisma we wczesnym średniowieczu i „barbaryzacji” sposobu zarządzania organizmami politycznymi, wyrosłymi na gruzach Cesarstwa Rzymskiego. Długą listę studiów przynależących do tego nurtu otwierają prace Rosamond McKitterick i Janet Nelson oraz skupionych wokół nich badaczy na temat piśmienności pragmatycznej w epoce karolińskiej²⁰. Jednocześnie, pod wpływem omawianej pracy, historycy prawa zaczęli trwającą do dziś debatę nad naturą średniowiecznego prawa zwyczajowego (common law) i rolą pisma w jego rozwoju²¹.

Natomiast aby w pełni zrozumieć rolę pierwszego wydania *From Memory...* w mediewistyce europejskiej, należy pamiętać, jak działa w praktyce obieg literatury naukowej w humanistyce. Aczkolwiek może to zabrzmieć nader banalnie, oddziaływanie publikacji naukowych zależało (i zależy również dzisiaj) głównie od języka, w którym się ukazują. Można by sporządzić długą listę inspirujących i wartościowych prac, które przeszły bez echa tylko dlatego, że zostały opublikowane w „niewłaściwym” języku. Drugim czynnikiem determinującym zasięg oddziaływania publikacji jest, nazwijmy to, horyzont geograficzny zainteresowań publiczności akademickiej. W momencie ukazania się omawianej tu książki każdy z trzech głównych języków kongresowych w humanistyce (francuski, angielski i niemiecki) miał swoją strefę oddziaływania poza granicami etnicznymi. Publikacje angielskie były powszechnie czytane w Niderlandach i Skandynawii. Jednakże w innych częściach Europy,

¹⁷ Zob. m.in. prace Susan Kelly, Simona Keynesa i Roberta Gallaghery. Podstawowe kompendium wiedzy stanowi: *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Anglo-Saxon England*, wyd. 2, Chichester-Malden 2014.

¹⁸ M.T. Clanchy, *From Memory*, 1993, s. 31.

¹⁹ Toż, 2013; s. 35.

²⁰ Zob. m.in. R. McKitterick, *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge 1989; J. Nelson, *Literacy in Carolingian Government*, w: *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*, Cambridge 1990, s. 258-296; *Documentary Culture and the Laity in the Early Middle Ages*, Cambridge 2012.

²¹ Główne linie tej dyskusji zaprezentował P. Hyams, *Orality and Literacy in the Age of the Angevin Reforms*, w: *Law, Governance and Justice: New Views on Medieval Constitutionalism*, Leiden 2013, s. 27-72.

zdominowanych przez literaturę naukową w języku niemieckim i francuskim (silnie obecnym nie tylko w kulturze akademickiej Europy Środkowej, lecz także krajów Półwyspu Iberyjskiego i Włoch)²² ich rola nie była zbyt duża. Oznacza to, że pierwsza edycja *From Memory...* była czytana przede wszystkim przez badaczy specjalnie zainteresowanych historią Anglii i – co ważniejsze – jako studium przypadku, tj. jako monografia jeszcze jednej kancelarii monarszej. Tego rodzaju czytelnicy koncentrowali się przede wszystkim na pierwszej części książki, zaś typowym wnioskiem z lektury było ubolewanie, że jest ona wprawdzie bardzo ciekawa, ale w odniesieniu do wielu innych części Europy podobnej pracy napisać się nie da z powodu ubóstwa podstawy źródłowej²³. Bogactwo idei zawartych w części dotyczącej rozwoju mentalności opartej na słowie pisanym często pozostawało niezauważone. W tej perspektywie wyjątek stanowiła wczesna (z grudnia 1980 r.) recenzja *From Memory...* napisana przez Armando Petrucciego, jednego z prekursorów socjologicznego nurtu w badaniach nad historią pisma łacińskiego. Petrucci omawiał ją razem z kilkoma innymi publikacjami, które dziś należą do kanonu prac dotyczących średniowiecznej piśmienności, m.in. pierwszych publikacji Paula Saengera na temat głośnego i cichego czytania, a także studium Roberta Browninga o kulturze literackiej Bizancjum²⁴.

Ujmowany całościowo kwestionariusz badawczy Clanchy'ego wpłynął co prawda na koncepcję pierwszego i przed 2000 r. najpoważniejszego projektu badawczego w Europie, dotyczącego piśmienności pragmatycznej, tj. szeroko znanego Sonderforschungsbereich 231 w Münster (1986-1999)²⁵, ale jego głębokie i wielostronne oddziaływanie miało nastąpić dopiero w efekcie drugiego wydania książki.

4. W edycji z 1993 r. *From Memory...* uległa znacznemu rozszerzeniu²⁶ i pogłębieniu, szczególnie w partiach dotyczących natury i mechanizmów średniowiecznej piśmienności. Zdaniem autora, przyczyną trudności, których doświadczamy, badając

²² W samej Francji *From Memory...* doczekała się tylko jednej recenzji (A. Guerreau, *Annales E.S.C.* 36, 1981, nr 2, s. 234-235). Poważna recepcja książki nastąpiła dopiero po 2000 r., wraz z otwarciem dyplomatyków francuskich na nowe prądy badań nad piśmiennością, zob. np. P. Chastang, *L'archéologie du texte médiéval. Autour de travaux récents sur l'écrit au Moyen Âge*, *Annales H.S.S.* 63, 2008, nr 2, s. 262 n.

²³ Widać to m.in. w polskich recenzjach omawianej książki: J. Banaszkiwicz, *Kwartalnik Historyczny* 88, 1981, s. 819-822; J. Strzelczyk, *Studia Źródłoznawcze* 26, 181, s. 219-221. W podobnym duchu odnosił się do niej K. Skupiński, *Biurokracja*, s. 207-208.

²⁴ A. Petrucci, *Notizie del Seminario permanente „Alfabetismo e cultura scritta”*, Dicembre 1980, s. 37-38.

²⁵ Zob. opis projektu przez Ch. Meier, *Fourteen Years of Research at Münster into Pragmatic Literacy in the Middle Ages. A Research Project by Collaborative Research Centre 231: Agents, Fields and Forms of Pragmatic Literacy in the Middle Ages*, w: *Transforming the Medieval World: Uses of Pragmatic Literacy in the Middle Ages*, Turnhout 2006, s. 23-39. Założenia metodologiczne projektu przeniósł na grunt polski Edward Potkowski. Zob. np. tenże, *Średniowieczna kultura piśmienna: piśmiennosc sakralna, piśmiennosc pragmatyczna*, w: tenże, *Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*, Pułtusk 2006, s. 11-32.

²⁶ W opinii samego autora wielkość książki mierzona liczbą słów zwiększyła się o 50% (M.T. Clanchy, *From Memory*, 2013, s. 341, *Postscript by the Author*).

owe mechanizmy, jest w pierwszym rzędzie dzisiejszy „nowoczesny” sposób myślenia o słowie pisanym, a także o czytaniu i pisaniu jako podstawowych umiejętnościach, warunkujących uczestnictwo w życiu społecznym i obiegu kultury. Otwarcie pisał, iż „nasza współczesna mentalność piśmienna utrudnia zrozumienie ich mentalności”²⁷ Charakterystyczne dla dzisiejszego społeczeństwa utożsamienie kultury pisma z „cywilizacją” i powszechną alfabetyzacją, jak również utożsamienie pojęcia „wiedzy” z wiedzą książkową formatuje umysły badaczy do tego stopnia, że często pochopnie i nierozważnie oceniają oni wiele form użytkowania pisma przez ludzi średniowiecza (lub, co gorsza, obywane się bez słowa pisanego) jako prymitywne i zacofane²⁸.

Tego typu refleksje, uświadamiające jak dalece obraz badanej epoki jest wynikiem intelektualnej i mentalnej formacji badaczy, czyniły z drugiej edycji *From Memory...* rodzaj medytacji nad jednym z najważniejszych tematów w historii kultury średniowiecznej. Jej szanse na szeroki rezonans w klimacie intelektualnym lat dziewięćdziesiątych były znacznie większe, biorąc pod uwagę nie tylko rosnącą „modę na piśmienność” w badaniach mediewistycznych²⁹, lecz również wskutek wyraźnej zmiany w mechanizmach obiegu literatury naukowej. W tej właśnie dekadzie angielski zaczął wyraźnie dominować jako język publikacji i kontaktów naukowych w dyscyplinach humanistycznych (m.in. pod wpływem rosnącej popularności corocznego Międzynarodowego Kongresu Mediewistycznego w Leeds). *From Memory...* stawała się pracą, którą wypadało znać i należało cytować, rósł jej status jako książki „kultowej”³⁰.

Można wyróżnić trzy główne sposoby oddziaływania drugiego wydania *From Memory...* na europejską mediewistykę. Chyba najlepiej uchwytana jest szeroka (bezpośrednia lub za pośrednictwem projektu w Münster) recepcja kluczowego pojęcia „piśmienności pragmatycznej”, ogarniającego wszystkie typy dokumentacji, produkowanej przez instytucje i indywidualne osoby w wyniku aktywności prawnej, administracyjnej i ekonomicznej. Równie nośny okazał się postulat Clanchy’ego badania „całego życia” średniowiecznej dokumentacji (według często cytowanej formuły: „making, using, keeping”) – nie tylko jej produkcji w kancelariach i skryptoriach, lecz również wszystkich możliwych sposobów jej użytkowania i przechowywania. Popularność konceptu piśmienności pragmatycznej i odnoszącego się do niej kwestionariusza badawczego staje się zrozumiała w kontekście jednej z najbardziej dramatycznych zmian, jaka nastąpiła w mediewistyce europejskiej w ostatnim ćwierćwieczu ubiegłego stulecia, mianowicie głębokiego kryzysu nauk pomocniczych historii. Poczynając od końca lat sześćdziesiątych XX w., wielokrotnie kwestionowano ich sens i dorobek jako depozytoriów przestarzałej, deskryptywnej erudycji i w konsekwencji w wielu krajach zachodnich praktycznie wycofano je z programów

²⁷ Tamże, s. 195-196: „Our modern literate mentality makes it difficult to understand theirs”.

²⁸ Tamże, wstęp.

²⁹ A. A d a m s k a, Średniowiecze, s. 129-130.

³⁰ Widoczne jest to również w mediewistyce polskiej po 2000 r., zob. np. K. S k u p i e ń s k i, Na opieczętowanym pergaminie, w pamięci, przez posłańca. Dokument jako forma komunikowania w Polsce średniowiecznej, w: Kolory i struktury średniowiecza, Warszawa 2004, s. 30 n.

uniwersyteckich lub radykalnie ograniczono ich zakres³¹. Tymczasem wiele elementów kwestionariusza proponowanego przez Clanchy'ego, jak np. interakcja między słowem pisanym i mówionym w obrębie procedur prawnych, recepcja dokumentu jako środka dowodowego i kluczowe fazy jego wygotowywania (podpisywanie i pieczętowanie) czy też symbolika pieczęci i znaków uwierzytelniających, stanowiło już wcześniej przedmiot zainteresowania różnych nauk pomocniczych, przede wszystkim dyplomatyki, sfragistyki i heraldyki. Kontekst piśmienności pragmatycznej stał się swego rodzaju parasolem ochronnym, umożliwiającym ochronę dorobku – i przede wszystkim nauczanie – tych dyscyplin. Jednocześnie kontekst ten, zakładający transdyscyplinarne podejście do materiału źródłowego, stworzył szansę odświeżenia i zintegrowania ich własnego kwestionariusza badawczego. Rezultaty tego otwarcia są już wyraźnie widoczne, m.in. w dyplomatyce, heraldyce i archiwistyce³².

Dla wielu mediewistów omawiana tu książka stanowiła nie tylko bezpośrednią inspirację, aby badać przejście od ludzkiej pamięci do słowa pisanego w różnych częściach średniowiecznej Europy, lecz także oferowała ona model wyjaśniania tego procesu. Tę formę jej oddziaływania widać bardzo wyraźnie w pracach dotyczących rozwoju kultury pisma w Skandynawii³³. Historycy skandynawscy uznają rolę państwa, tj. monarchii i administracji królewskiej, za kluczową we wprowadzaniu pisma jako narzędzia działań prawnych i aktywności gospodarczej, a w konsekwencji – wykształcaniu się mentalności opartej na piśmie. Paradoksalnie koncentrują się oni na „protobiurokracji” państwowej i jej adekwatności w stosunku do modelu weberowskiego mocniej nawet niż sam Clanchy, który w kolejnych wydaniach swojej monografii coraz bardziej doceniał wagę kontaktu ludzi świeckich ze słowem pisanym w sferze religijnej i poświęcił dużo uwagi użytkowaniu psalterza i modlitewników, zwłaszcza przez kobiety³⁴.

Za trzecią drogę oddziaływania *From Memory...* na mediewistykę europejską wypada uznać inspirującą rolę rozszanych w książce uwag, dotyczących sposobów obcowania ludzi średniowiecza ze słowem pisanym i natury piśmienności tego okresu. Lektura omawianej książki skłoniła wielu historyków, literaturoznawców i filologów do wyjścia poza strefę komfortu, stworzoną przez myślenie „albo – albo” na temat relacji między piśmiennością i oralnością: że oto ludzie byli piśmienni

³¹ O dalekosiężnych skutkach tego procesu pisze m.in. W. P a r a v c i n i, *Od nauki pomocniczej do nauki podstawowej. O współczesności i przyszłości warsztatu historyków*, tłum. T. Jurek, *Roczniki Historyczne* 84, 2018, s. 7-29.

³² Szerzej A. A d a m s k a, *Czy badania nad kulturą pisma i komunikacją społeczną stanowią nową szansę dla nauk pomocniczych historii?* (referat wygłoszony na XX Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Lublinie w 2019 r., oddany do druku w *Studiach Źródłoznawczych*); T. H i l t m a n n, *Zwischen Grundwissenschaft, Kulturgeschichte und digitalen Methoden. Zum aktuellen Stand der Heraldik*, *Archiv für Diplomatik* 65, 2019, s. 287-319.

³³ Złaszcza A. N e d k v i t n e, *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*, Turnhout 2004; I. L a r s s o n, *Pragmatic Literacy and the Medieval Use of the Vernacular: The Swedish Example*, Turnhout 2009. Odmiennej perspektywę wprowadzają ostatnie badania nad użytkowaniem pisma w ośrodkach miejskich Skandynawii (*Urban Literacy in the Nordic Middle Ages*, Turnhout 2021).

³⁴ M.T. C l a n c h y, *From Memory*, 1993; s. 112 n. W posłowie do trzeciego wydania autor przyznał (s. 342-343), że monografie dotyczące Skandynawii traktuje jako najbardziej bezpośrednią kontynuację swej książki.

albo niepiśmienni, że potrafili tworzyć i używać wszystkich rodzajów tekstów *albo* nie potrafili tego wcale, że znali łacinę *albo* jej nie znali. Wsubtelnienie kategorii służących ocenie poziomu umiejętności czytania i pisania³⁵ wygenerowało nowe pytania, ponieważ rosnące wśród uczonych zrozumienie wagi biernego uczestnictwa w kulturze pisma i pośredniego kontaktu ze słowem pisanym pozwala na rewizje obiegowych sądów o niepiśmienności. Co więcej, kieruje ono naszą uwagę na grupy społeczne, o których dotychczas sądzono, iż pozostawały zupełnie poza sferą kultury pisma – chłopów czy ludzi z marginesu społecznego.

Dla wielu czytelników książka Clanchy’ego stała się modelową analizą przechodzenia „od ludzkiej pamięci do słowa pisanego”. Proces ten stanowi również przedmiot zainteresowania socjologii i antropologii. Reprezentanci obu dyscyplin cytują *From Memory...* entuzjastycznie i przy wszystkich możliwych okazjach³⁶, traktując jednak ów proces jako jednokierunkowy i nieodwracalny, jako wyraz „postępu”. Natomiast dla mediewistów szczególne znaczenie ma obserwacja brytyjskiego badacza, iż „rozwój piśmienności nie odbywał się w kulturowej próżni. Stopniowo zastępowała ona praktyki niepiśmienne, które dla przyzwyczajonych do nich ludzi były równie naturalne. Największym problemem na wstępnym etapie badań nad piśmiennością jest docenienie tego, co ją poprzedzało”³⁷. W istocie rzeczy to m.in. właśnie ta właśnie opinia współtworzyła nowy paradygmat badań nad średniowieczną kulturą pisma, sytuując słowo pisane i jego wytwory w szerokim kontekście bogatego instrumentarium komunikacji społecznej. Intensywne badania porównawcze, prowadzone od niemal trzech dziesięcioleci w całej Europie, a zainspirowane przez drugie wydanie *From Memory...*, dają coraz bardziej wyraźny obraz średniowiecznej komunikacji jako dynamicznej interakcji między oralnością, piśmiennością i percepcją wizualną. Postulat docenienia i zrozumienia form komunikacji i memoryzacji ludzkich działań, innych niż słowo pisane, stał się np. jedną z podwalin kolejnych projektów badawczych, prowadzonych na uniwersytecie w Utrechcie oraz serii wydawniczej *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, założonej w 1999 r. przez Marco Mosterta³⁸. Dziś, gdy seria liczy już ponad 50 tomów, wyraźnie widoczne jest jej przesunięcie tematyczne w kierunku szerokiego kontekstu wszystkich innych narzędzi komunikacji, w którym powinno się postrzegać słowo pisane w średniowieczu³⁹.

³⁵ W Polsce jako jeden z pierwszych postulował to H. S a m s o n o w i c z, *Środowiska społeczne piszące w Polsce u schyłku średniowiecza*, w: *Pogranicza i konteksty literatury polskiego średniowiecza*, Warszawa 1989, s. 97-98.

³⁶ Ton nadał Charles W. S h u l l, swą recenzją w: *Social Science* 55, 1980, nr 2, s. 104.

³⁷ M.T. C l a n c h y, *From Memory*, 1993; s. 41: „The growth of literacy did not occur in a cultural vacuum. It replaced non-literate ways, which seemed equally natural to those who were accustomed to them. The most difficult initial problem in the history of literacy is appreciating what preceded it”.

³⁸ M. Clanchy towarzyszył rozwojowi utrechckiej serii od jej początku. Nie tylko napisał przedmowę do pierwszego tomu (M. C l a n c h y, *Introduction*, w: *New Approaches to Medieval Communication*, red. M. Mostert, Turnhout 1999, s. 3-13), lecz także konsultował wiele ukazujących się w niej książek. Tom 13. serii (*Strategies of Writing. Studies on Text and Trust in the Middle Ages*, Turnhout 2008), bezpośrednio inspirowany zawartymi we *From Memory...* uwagami na temat zaufania do pisma, jest dedykowany jej autorowi.

³⁹ Lista wydanych tomów: <<https://medievalliteracy.wp.hum.uu.nl/>>.

Jako modelowe studium procesu wzrostu użytkowania pisma w życiu społecznym omawiana tu książka okazała się szczególnie inspirująca dla badaczy „peryferii” średniowiecznej *Latinitatis*. Uczeni z regionów mniej uprzywilejowanych pod względem stanu zachowania źródeł i oniśmieleni bogactwem analizowanego przez Clanchy’ego materiału na ogół nie pamiętają, że w jego opinii Anglia u progu drugiego milenium również stanowiła peryferię Europy łacińskiej⁴⁰. Przykład angielski pokazuje jednak, iż położenie z dala od centrów kultury nie musi być dziejowym przekleństwem, otwartość na bodźce i wprowadzanie innowacji mogą bowiem okazywać się łatwiejsze właśnie na peryferiach niż w centrach kreujących pewien model kultury. Peryferie mogą również rozwijać się w swoim własnym tempie. W tym kontekście obiektywna chronologia procesu przechodzenia od ludzkiej pamięci do pisma nie jest najbardziej istotna. To, że w Anglii miał on miejsce w XII i XIII, w Polsce – generalnie rzecz biorąc – w XIII-XV, zaś w księstwach Mołdawii i Wołoszczyzny w XVI i XVII w., jest mniej ważne niż pytanie, ile czasu potrzeba było w różnych częściach średniowiecznej Europy, aby taki proces się dokonał⁴¹. Refleksja nad tym pytaniem skłania do ponownego przemyślenia obiegowych poglądów na temat „cywilizacyjnego zapóźnienia” niektórych regionów Europy i dopuszczenia możliwości, że rozwój kultury pisma odbywał się w różnych rytmach czasowych i posiadał własną, lokalną dynamikę⁴². W tym miejscu warto dodać, iż zainteresowanie książką Clanchy’ego ze strony historyków epoki nowożytnej zaowocowało serią interesujących prac, w których pokazano nieadekwatność tradycyjnych barier między średniowieczem a okresem nowożytnym (przynajmniej w omawianym przez nas aspekcie), jak również „długie trwanie” tradycyjnych instrumentów komunikacji, które pismo rzekomo wyeliminowało⁴³.

5. W 2013 r. *From Memory...* ukazała się raz jeszcze. Było to nie tylko przedsięwzięcie marketingowe – wznowienie bezdyskusyjnego bestsellera akademickiego. Autor potraktował przygotowanie trzeciej edycji jako doskonałą sposobność ustosunkowania się do rezultatów dyskusji i publikacji, inspirowanych jego książką. Jak już powiedzieliśmy, zrobił ukłon w stronę badaczy okresu anglosaskiego, kładąc nacisk na wyjątkowość wernakularnej kultury pisma w Anglii przed 1066 r. Zarazem jednak, w napisanym zupełnie od nowa rozdziale I, podkreślił ambiwalentny charakter zmian, które nastąpiły w ciągu pierwszego stulecia po podboju normañskim: Z jednej

⁴⁰ M.T. Clanchy, *From Memory*, 1993; s. 16 n.

⁴¹ Pod bezpośrednim wpływem *From Memory...* pytanie to zadała m.in. A. Adamska, ‘From Memory to Written Record’ in the periphery of medieval *Latinitas*: the case of Poland in the Eleventh and Twelfth Century, w: *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, Turnhout 2000, s. 83-100, oraz M. Goına, *The Use of Pragmatic Documents in Medieval Wallachia and Moldavia*, Turnhout 2020.

⁴² O pojęciu „rytmu” historii kultury zob. J.-C. Schmitt, *Les rythmes au Moyen Âge*, Paris 2016. O problemach chronologii zjawisk w badaniach nad centrami i peryferiami w średniowieczu: A. Adamska, *Intersections: Medieval East Central Europe from the Perspective of the Study of Literacy and Communication*, w: *Medieval East Central Europe in Comparative Perspective. From Frontier Zones to Land in Focus*, London – New York 2016, s. 225-239.

⁴³ Zob. np. A. Walsham, J. Crick, *Introduction: Script, Print and History*, w: *The Uses of Script and Print, 1300-1700*, Cambridge 2004, s. 1-26.

strony, rozwój opartego na pisemnej rejestracji systemu skarbowego i administracyjnego był, jego zdaniem, dziełem nastawionych praktycznie znawców prawa. To oni świadomie skazali na zapomnienie anglosaską piśmiennosc pragmatyczną i wykreowali mit, iż to dopiero Wilhelm Zdobywca wprowadził w Anglii prawo pisane. Zarazem jednak w postępowaniu sądowym i produkcji dokumentów przez całe XII stulecie przetrwały elementy publicznego rytuału prawnego, opartego na żywym słowie i użyciu przedmiotów o wartości symbolicznej (np. noży czy mieczy) jako środków uwierzytelnienia⁴⁴.

Z punktu widzenia roli *From Memory...* jako książki „kultowej” w trzeciej edycji szczególnie interesujący jest wspomniany już kilkunastoricowy komentarz autorski, przedstawiający narodziny pomysłu pracy i kolejne etapy jego realizacji⁴⁵. Komentarz ten, oszczędny w słowach, pisany charakterystycznym dla Clanchy’ego suchym, klarownym stylem, stanowi świadectwo jego fascynacji intelektualnych, pomysłów i lektur, które przyczyniły się do konstruowania kwestionariusza badawczego. Jednocześnie odzwierciedla on ciekawy stosunek autora do książki, rodzaj zdumienia jej „osobnym życiem” i karierą⁴⁶.

W posłowiu tym tylko marginalnie pojawia się informacja, iż *From Memory...* miała być częścią całej serii monografii, dotyczących rozwoju kultury pisma i mentalności opartej na piśmie w Anglii aż do początku XVI w. Zamierzenia tego nie udało się zrealizować, ale w badaniach Clanchy’ego temat ten pozostał wiodący. Fascynujące uwagi na temat natury piśmiennosci oraz relacji między językiem mówionym i pisany znajdujemy także w biografii Piotra Abelarda⁴⁷. Ważne miejsce zajmuje tam również problem genderyzacji piśmiennosci, któremu brytyjski badacz poświęcił zresztą kilka artykułów. Zostały one zebrane w osobnym tomie⁴⁸, stanowiącym substytut monografii o uczestnictwie kobiet w kulturze pisma, której nie zdołał napisać, dręczony nawrotami nieuleczalnej choroby.

6. Trzecie wydanie *From Memory...* zostało przyjęte z dużą uwagą przez historyków brytyjskich⁴⁹, jednak poza Wielką Brytanią właściwie go nie zauważono. Jest w tym pewien paradoks, ponieważ recepcja książki postępuje dalej (przynajmniej sądząc po liczbie cytowań), również w dyscyplinach broniących do tej pory tradycyjnego paradygmatu badań nad kulturą pisma⁵⁰. Czy oznacza to, że książka osiągnęła status

⁴⁴ M.T. Clanchy, *From Memory*, 2013, s. 23-45 („Memories and Myths of the Norman Conquest”).

⁴⁵ Tamże, s. 336-343 (Postscript by the Author).

⁴⁶ Mimo swojej wyjątkowej pozycji w brytyjskim świecie akademickim, M. Clanchy był człowiekiem bardzo skromnym i otwartym. W licznych dyskusjach nad *From Memory...* niejednokrotnie przyznawał, iż postępowanie badań zainspirowanych książką wykazał błędność jego niektórych początkowych założeń.

⁴⁷ M.T. Clanchy, *Abelard*, rozdz. III (Literary), s. 41-64.

⁴⁸ M.T. Clanchy, *Looking Back*.

⁴⁹ Wydarzenie to uhonorowano specjalnym sympozjum, zorganizowanym przez King’s College w Londynie (A Colloquium to mark the publication of the 3rd edition of ‘From Memory to Written Record’, by Michael Clanchy, Weston Room, Maughan Library, London, 14 V 2013).

⁵⁰ Wydaje się, iż jeden z najlepiej znanych postulatów Clanchy’ego – badanie „całego życia” średniowiecznych dokumentów – został ostatecznie zaakceptowany w dyplomatyce

klasyka gatunku, którego wszyscy cytują, bo tak wypada, ale już nie czytają? Czy nie więcej nie może nas w niej zaskoczyć ani zainspirować?

Wydaje się, iż ciągle można w niej znaleźć pasjonujący materiał do przemyśleń, można z nią również polemizować. Np. skądinąd ciekawą obserwację, iż rozwój piśmienności pragmatycznej w średniowiecznej Europie łacińskiej nie był procesem nieuniknionym⁵¹, powinno się dyskutować w kontekście innych modeli kultury pisma, rozwijających się w tej epoce. Na przykład ostatnie badania nad tym problemem w kręgu bizantyjsko-słowiańskim (zwłaszcza na Rusi) sugerują wyraźnie, iż również tam pismo – obecnie początkowo głównie w sferze sakralnej – stało się szeroko używanym narzędziem komunikacji i memoryacji w życiu codziennym. Proces ten pogłębiła szeroka dostępność taniego materiału pisańskiego (kory brzozonej) i użycie języka wernakularnego⁵².

Można również spierać się z Clanchym i jego epigonami, czy w całej średniowiecznej Europie to właśnie aparat państwa był owym *spiritus movens* rozwoju piśmienności pragmatycznej. Śledząc recepcję proponowanego przez niego modelu wyjaśniania wzrostu znaczenia pisma, łatwo zauważyć, że chodzi w nim o coś więcej, mianowicie o zdefiniowanie czynnika promującego piśmienność, tzn. instytucji obdarzonej autorytetem (i, jeśli to konieczne, aparatem przymusu) wystarczająco silnym, aby wprowadzić i egzekwować procedury zakładające użytkowanie słowa pisanego. Na poziomie dużych struktur politycznych rzeczywiście mogła to być scentralizowana monarchia⁵³, ale np. w odniesieniu do Europy Środkowo-Wschodniej wskazywano na równie ważną rolę Kościoła, zwłaszcza we wstępnej fazie tego procesu⁵⁴. Badania z ostatnich lat przekonują, że w mniejszej skali rolę promotora piśmienności odgrywały też władze późnośredniowiecznych miast, podejmując decyzje np. o obowiązku rejestrowania na piśmie transakcji majątkowych czy przedstawienia listu dobrego urodzenia przy ubieganiu się o urzędy miejskie⁵⁵. W swej istocie schemat wyjaśniający Clanchy'ego stanowi więc próbę odpowiedzi na pytanie kluczowe – o mechanizm i kierunek rozwoju pragmatycznej piśmienności: czy rozwój ten odbywał się „od góry” i był głównie rezultatem presji ze strony instytucji, czy może wynikał ze zmiany mentalności reprezentantów różnych grup

polskiej (zob. T. J u r e k, Od średniowiecznego dokumentu i kroniki do tekstu elektronicznego. O pożytkach z dyplomatyki, w: Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18-20 września 2019 roku, w druku).

⁵¹ M. T. C l a n c h y, *From Memory*, 2013; s. 333.

⁵² Zob. np. J. S c h a e k e n, *Voices on Birchbark: Everyday Communication in Medieval Russia*, Leiden 2018.

⁵³ Por. ważne uwagi S. G a w ł a s a, *Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej – możliwości i granice modernizacji władzy, w: Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Warszawa 1999, s. 5-34.

⁵⁴ A. A d a m s k a, *From Memory*, s. 91 n.

⁵⁵ Z bogatej literatury zob. *Writing and the Administration of Medieval Towns*, red. M. Mostert, A. Adamska, Turnhout 2014 (*Medieval Urban Literacy* 1); A. B a r t o s z e w i c z, *Urban Literacy in Late Medieval Poland*, Turnhout 2017. Warto zauważyć, iż w książce Clanchy'ego miasta i ich rola w rozwoju piśmienności pragmatycznej zostały zupełnie zmarginalizowane (*From Memory*, 1979, s. 188).

społecznych i jego istotę stanowiły decyzje indywidualnych osób, przekonanych o korzyściach wynikających z użytkowania pisma?⁵⁶ Rzecz jasna, kwestia ta jest daleka od definitywnego rozstrzygnięcia, podobnie jak wiele innych zagadnień dotyczących mechanizmów i praktyki średniowiecznej piśmienności. Postulat ich badania, wyrażony dobitnie i sugestywnie we *From Memory...* ponad 40 lat temu, pozostaje ciągle aktualny, zwłaszcza że dzisiaj sami jesteśmy świadkami i uczestnikami kolejnej fali wielkich przemian w sposobach komunikacji, mających wpływ na wszystkie sfery naszego życia.

BIBLIOGRAFIA

- Adamska A., Czy badania nad kulturą pisma i komunikacją społeczną stanowią nową szansę dla nauk pomocniczych historii? (referat wygłoszony na XX Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Lublinie w 2019 r., oddany do druku w Studiach Źródłoznawczych).
- Adamska A., 'From Memory to Written Record' in the periphery of medieval *Latinitas*: the case of Poland in the Eleventh and Twelfth Century, w: *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, Turnhout 2000.
- Adamska A., *Intersections: Medieval East Central Europe from the Perspective of the Study of Literacy and Communication*, w: *Medieval East Central Europe in Comparative Perspective. From Frontier Zones to Land in Focus*, London – New York 2016.
- Adamska A., Średniowiecze na nowo odczytane. O badaniach nad kulturą pisma, *Roczniki Historyczne* 65, 1999.
- Banaszkiewicz J., rec.: M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record*, *Kwartalnik Historyczny* 88, 1981.
- Bartoszewicz A., *Urban Literacy in Late Medieval Poland*, Turnhout 2017.
- Behrmann Th., Einleitung: Ein neuer Zugang zum Schriftgut der oberitalienischen Kommunen, w: *Kommunales Schriftgut in Oberitalien. Formen, Funktionen, Überlieferung*, München 1995.
- Chastang P., L'archéologie du texte médiéval. Autour de travaux récents sur l'écrit au Moyen Âge, *Annales H.S.S.* 63, 2008.
- Clanchy M.T., *Abelard. A Medieval Life*, Oxford – Cambridge Ms. 1997.
- Clanchy M.T., *England and its Rulers 1066-1307*, London 1983.
- Clanchy M.T., *From Memory to Written Record. England 1066-1307*, wyd. 1: London 1979; wyd. 2: Oxford – Cambridge Ms. 1993; wyd. 3: Oxford – Cambridge Ms. 2013.
- Clanchy M.T., Introduction, w: *New Approaches to Medieval Communication*, Turnhout 1999.
- Clanchy M.T., Looking back from the invention of printing, w: *Literacy in Historical Perspective*, Washington DC 1983, przedruk w: tenże, *Looking Back From the Invention of Printing. Mothers and the Teaching of Reading in the Middle Ages*, Turnhout 2018.
- Corner D., rec.: M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record*, wyd. 1, *The English Historical Review* 98/386, 1983.
- Documentary Culture and the Laity in the Early Middle Ages*, Cambridge 2012.
- Gawlas S., Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej – możliwości i granice modernizacji władzy, w: *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Warszawa 1999.

⁵⁶ Raczej takie wyjaśnienie proponowali badacze z Münster, mówiąc o „zbiorowej woli posługiwania się pismem” – „der kollektive Wille zu Schriftlichkeit” (Th. Behrmann, Einleitung: Ein neuer Zugang zum Schriftgut der oberitalienischen Kommunen, w: *Kommunales Schriftgut in Oberitalien. Formen, Funktionen, Überlieferung*, München 1995, s. 2, 18).

- Goina M., *The Use of Pragmatic Documents in Medieval Wallachia and Moldavia*, Turnhout 2020.
- Guerreau A., rec.: M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record*, *Annales E.S.C.* 36, 1981.
- Hiltmann T., *Zwischen Grundwissenschaft, Kulturgeschichte und digitalen Methoden. Zum aktuellen Stand der Heraldik*, *Archiv für Diplomatik* 65, 2019.
- Hyams P., *Orality and Literacy in the Age of the Angevin Reforms*, w: *Law, Governance and Justice: New Views on Medieval Constitutionalism*, Leiden 2013.
- Jurek T., *Od średniowiecznego dokumentu i kroniki do tekstu elektronicznego. O pożytkach z dyplomatyki*, w: *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18-20 września 2019 roku* (w druku).
- Kuhn Th., *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1962; tłum. pol.: *Struktura rewolucji naukowych*, tłum. H. Ostromecka, Warszawa 1968.
- McKitterick R., *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge 1989.
- McKitterick R., *Charters, Languages and Communication. Recent Work on Early Medieval Literacy*, w: *The Languages of Charters. Latin, Germanic Vernaculars, and the Written Word*, Leiden-Boston 2020.
- Larsson I., *Pragmatic Literacy and the Medieval Use of the Vernacular: The Swedish Example*, Turnhout 2009.
- McLuhan M., *The Gutenberg Galaxy*, Toronto 1962; tłum. pol.: *Galaktyka Gutenberga*, tłum. A. Wojtasik, Warszawa 2017.
- Meier Ch., *Fourteen Years of Research at Münster into Pragmatic Literacy in the Middle Ages. A Research Project by Collaborative Research Centre 231: Agents, Fields and Forms of Pragmatic Literacy in the Middle Ages*, w: *Transforming the Medieval World: Uses of Pragmatic Literacy in the Middle Ages*, Turnhout 2006.
- Mostert M., *A Bibliography of Works on Medieval Communication*, Turnhout 2012.
- Mostert M., *Michael Clanchy (28 November 1936 – 29 January 2021)* <<https://medievalliteracy.wp.hum.uu.nl/michael-clanchy-28-november-1936-29-january-2021>>.
- Mundy J.H., rec.: M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record*, *Speculum* 56, 1981.
- Nedkvitne A., *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*, Turnhout 2004.
- Nelson J., *Literacy in Carolingian Government*, w: *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*, Cambridge 1990.
- Paravcini W., *Od nauki pomocniczej do nauki podstawowej. O współczesności i przyszłości warsztatu historyków*, tłum. T. Jurek, *Roczniki Historyczne* 84, 2018.
- Petrucci A., rec.: M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record*, *Notizie del Seminario permanente "Alfabetismo e cultura scritta"*, Dicembre 1980.
- Potkowski E., *Średniowieczna kultura piśmienna: piśmienność sakralna, piśmienność pragmatyczna*, w: *tenże, Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*, Pułtusk 2006.
- Samsonowicz H., *Środowiska społeczne piszące w Polsce u schyłku średniowiecza*, w: *Pogranicza i konteksty literatury polskiego średniowiecza*, Warszawa 1989.
- Schaeken J., *Voices on Birchbark: Everyday Communication in Medieval Russia*, Leiden 2018.
- Schmitt J.-C., *Les rythmes au Moyen Âge*, Paris 2016.
- Shull Ch.W., rec.: M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record*, *Social Science* 55, 1980.
- Skupieński K., *Biurokracja w średniowiecznej kancelarii?*, w: *Drogą historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Lublin 2001.
- Skupieński K., *Na opieczętowanym pergaminie, w pamięci, przez posłańca. Dokument jako forma komunikowania w Polsce średniowiecznej*, w: *Kolory i struktury średniowiecza*, Warszawa 2004.
- Strategies of Writing. Studies on Text and Trust in the Middle Ages*, Turnhout 2008.
- Strzelczyk J., rec.: M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record*, *Studia Źródłoznawcze* 26, 1981.
- Urban Literacy in the Nordic Middle Ages*, Turnhout 2021.

Walsham A., Crick J., Introduction: Script, Print and History, w: *The Uses of Script and Print, 1300-1700*, Cambridge 2004.

The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Anglo-Saxon England, wyd. 2, Chichester-Malden 2014.

Writing and the Administration of Medieval Towns, red. M. Mostert, A. Adamska, Turnhout 2014 (*Medieval Urban Literacy* 1).

**On ‘cult status’ books in Medieval Studies
Michael Clanchy and his “*From Memory to Written Record*”**

Summary

The book entitled “*From Memory to Written Record. England 1066-1307*” by Michael Clanchy is undoubtedly one of the most influential monographs in Medieval Studies published in the last half of a century. Its three subsequent editions (1979, 1993, 2013) stimulated academic discussion on the nature and practices of medieval pragmatic literacy both in Great Britain and around the world. The first edition had an important impact, in the first place on the development of research concerning uses of the written word as a tool of royal power and administration in pre-conquest England, if only to challenge Clanchy’s main argument that the real growth of the state’s pragmatic literacy took place only in the twelfth and thirteenth centuries. In its second edition, the book became a real international academic best-seller. It proposed new concepts (especially those of ‘pragmatic literacy’ and ‘literate mentality’) and refined criteria to judge medieval literacy and illiteracy. It greatly contributed to the creation of a new research questionnaire in which the written word is studied in the broadest possible context of all instruments of communication. The third edition, once more considerably revised by the author, deserves not only to be cited as a ‘classic’, but also to be read, discussed, and even disputed, as scholars are increasingly confronted by studies of new ways and instruments of social communication.